

WŁODZIMIERZ DZUN
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN
Warszawa

PROCES TRANSFORMACJI GOSPODARSTW OSÓB PRAWNYCH W LATACH 1990-1996

Wstęp

Proces przemian systemowych w Polsce trwa już prawie ćwierć wieku. Jest to proces niezmiernie trudny i skomplikowany. Wyznacznikiem tych przemian jest przechodzenie od gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki wolnego rynku oraz transformacja stosunków własnościowych, ukierunkowana na ograniczanie własności publicznej na rzecz poszerzenia i umacniania własności prywatnej.

Specyfiką polskiego rolnictwa było to, że w związku z niepowodzeniem w naszym kraju procesu kolektywizacji rolnictwa, przez cały okres PRL dominującą rolę w rolnictwie odgrywały prywatne drobnotowarowe gospodarstwa rolne¹. Struktura własnościowa naszego rolnictwa, w odróżnieniu od pozostałych działów gospodarki narodowej, a w szczególności przemysłu, nie wymuszała konieczności przyspieszania procesu przemian własnościowych na rzecz poszerzenia i umocnienia własności prywatnej. Nie skłaniała do przyspieszania tego procesu także sytuacja na rynku rolnym (po urynkowaniu cen i obniżeniu dochodów ludności powstała nadwyżka podaży produktów rolnych nad popytem), zdominowanym przez produkcję z sektora prywatnego, oraz na rynku ziemi rolnej (brak popytu na grunty rolne ze strony indywidualnych gospodarstw rolnych) i rynku kapitału (brak kapitału w rolnictwie prywatnym i duże trudności z jego pozyskaniem). Podstawowym problemem naszego rolnictwa na początku przemian systemowych był gwałtowny spadek rentowności produkcji rolniczej i niewydolność dochodowa gospodarstw rolnych. Mimo to została przyjęta i realizowana koncepcja przyspieszenia przemian systemowych, zmierzająca do poszerzenia i umocnienia sektora drobnotowarowych gospodarstw indywidualnych. Zaowocowało to likwidacją produkcyjnego sektora państwowych gospodarstw rolnych oraz osłabieniem RSP, a jednocześnie usunięciem barier obszarowych rozwoju gospodarstw osób fizycznych i umożliwieniem tworzenia gospodarstw

---

¹ Udział indywidualnych gospodarstw rolnych w użytkowaniu gruntów rolnych, według danych GUS, wynosił: 1950 r. – 89,6%; 1960 r. – 86,9%; 1970 r. – 81,0%; 1980 r. – 74,5%, 1989 r. – 76,2%, a w końcowej produkcji rolniczej 77,8% w latach 1981-1985 i 76,4% w latach 1986-1990.

prywatnych osób prawnych w innych formach prawno-organizacyjnych niż spółdzielcze. W rezultacie rozpoczął się bardzo dynamiczny proces przemian nie tylko w strukturze własnościowej gospodarstw rolnych, ale także w strukturze organizacyjno-prawnej, obszarowej i ekonomicznej. Szczególnie głębokie zmiany zaszyły w sektorze gospodarstw rolnych, nie będących gospodarstwami osób fizycznych. Sektor ten tworzą przede wszystkim gospodarstwa osób prawnych, ale także w niewielkim stopniu gospodarstwa jednostek organizacyjnych nie mających osobowości prawnej². Jednak, jak dotąd, brak jest opracowań analizujących przemiany w tym sektorze gospodarstw rolnych. Dotychczasowe badania koncentrowały się przede wszystkim na problemach związanych z prywatyzacją produkcyjnego sektora państwowych gospodarstw rolnych oraz na wynikach ekonomiczno –produkcyjnych dużych obszarowo gospodarstw osób prawnych i fizycznych powstałych na mieniu popegeerowskim. Konieczne jest więc podjęcie próby przeanalizowania zmian w całym sektorze gospodarstw osób prawnych, z uwzględnieniem różnych form prawno-organizacyjnych i wielkości obszarowej, a także zmian udziału tych gospodarstw w użytkowaniu ziemi rolniczej, zasobach pracy, zasobach kapitału, w produkcji rolnej oraz efektywności gospodarowania.

W niniejszym opracowaniu podjęto próbę przeanalizowania przeobrażeń w sektorze gospodarstw prawnych w latach 1990-1996, a więc w okresie najbardziej zasadniczych zmian systemowych³. Analiza została oparta na danych GUS i wynikach badań naukowych, głównie realizowanych w IERiGŻ oraz IRWiR PAN.

Gospodarstwa osób prawnych u progu przemian systemowych

Do czasu przemian systemowych podstawowym podziałem jednostek produkcyjnych w rolnictwie polskim był podział na tzw. gospodarstwa uspołecznione (państwowe i kolektywne) oraz gospodarstwa nieuspołecznione (prywatne drobnotowarowe, zwane indywidualnymi). Podział ten był tożsamy z podziałem na gospodarstwa osób prawnych i gospodarstwa osób fizycznych, bowiem tworzenie prywatnych gospodarstw osób prawnych poza gospodarstwami spółdzielczymi nie było możliwe. Zdecydowana większość gospodarstw prawnych, zwłaszcza PGR, ze względu na historyczne uwarunkowania ich rozwoju, skoncentrowana była w województwach północnych i zachodnich (rys. 1).

W okres przemian systemowych gospodarstwa te wchodziły po dziewięcioletnim funkcjonowaniu w ramach reformy „3S” (samodzielność, samorządność, samofinansowanie)⁴. Reforma ta miała szczególne ważne znaczenie dla państwowych przedsiębiorstw rolnych, podporządkowanych centralnemu planowaniu (patrz szerzej Dzun W., 1991, 2005), mniejsze natomiast dla gospodarstw spółdzielczych, które funkcjonowały na zasadzie prawa spółdzielczego (patrz szerzej Boczar M.,

² W opracowaniu tym na określenie gospodarstw tego sektora będziemy posługiwać się pojęciem „gospodarstwa osób prawnych”.

³ Analiza zmian w tym sektorze gospodarstw w okresie przed- i poakcesyjnym, a więc w latach 1996-2010, będzie przedmiotem kolejnego opracowania.

⁴ Zasady tej reformy w przedsiębiorstwach rolnych zaczęły obowiązywać z początkiem roku gospodarczego 1981/82, a więc od połowy 1981 r., podczas gdy w całej gospodarce narodowej od początku 1982 r.

Szelązek T., Wala F., 1993). Dla gospodarstw państwowych wprowadzenie reformy oznaczało możliwość samodzielnego podejmowania wszelkich decyzji w zakresie organizacji przedsiębiorstwa⁵, planowania produkcji i usług, stosowania określonych technik i technologii wytwarzania, a także kształtowania bazy materialno-technicznej przedsiębiorstwa. Podstawowym miernikiem oceny przedsiębiorstw stał się wynik finansowy. Wywołało to duże zmiany w strukturze organizacyjnej PGR⁶, a także w poziomie oraz strukturze produkcji i usług. Pozwoliło to również państwowym gospodarstwom na pozbycie się ziemi „niechcianej”⁷ oraz na odstąpienie od realizacji narzuconych im, nietrafnych inwestycji⁸.

W rezultacie wprowadzania w życie wskazanych reform, w latach poprzedzających przemiany systemowe (lata 1981-1989) sektor gospodarstw prawnych w ujęciu ilościowym nieco się zmniejszył. Powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach państwowych zmalała o 191 tys. ha, w gospodarstwach spółdzielczych o 50 tys. ha, a liczba pracujących ogółem w tych gospodarstwach odpowiednio o 59 tys. i o 8 tys. Jednocześnie jednak gospodarstwa prawne, a w szczególności PGR, wyraźnie weszły na ścieżkę poprawy efektywności gospodarowania⁹. Nakłady czynników produkcji, a więc pracy, materiałów i usług oraz środków trwałych (amortyzacja) na jednostkę produkcji rolniczej końcowej w latach 1981-1989 zmniejszyły się w PGR o 36,6%, w RSP o 12,1%, podczas gdy w gospodarstwach indywidualnych o 10,4%. Wyraźnie poprawiła się także produktywność użytkowanych gruntów rolnych i wydajność pracy. W latach 1980 -1990 wartość rolniczej produkcji globalnej (w cenach stałych z 1984 r.) w przeliczeniu na 1 ha UR w państwowych gospodarstwach rolnych wzrosła o 20,3%, podczas gdy w gospodarstwach spółdzielczych o 4,6% i indywidualnych o 16,2%, a produkcji końcowej odpowiednio o 22,2% i 3,7% oraz 12,6%. Wyżej wskazane wzrosty były w znacznym stopniu efektem różnic między tymi gospodarstwami w osiąganym już poziomie produkcji rolniczej z 1 ha UR. W RSP produkcja końcowa na 1 ha była o 18,8% wyższa niż w PGR

⁵ Został zlikwidowany Centralny Zarząd PGR i 25 zjednoczeń terytorialnych. Na okres przejściowy powołano tylko obligatoryjne zrzeszenia przedsiębiorstw specjalistycznych hodowli roślin i zwierząt. Państwowe gospodarstwa rolne, z wyjątkiem wymienionych gospodarstw specjalistycznych, podporządkowane zostały władzom terenowym, a ich organem założycielskim stali się wojewodowie. Przedsiębiorstwa te uzyskały możliwość dobrowolnego zrzeszania na zasadach terytorialnych lub branżowych.

⁶ Większość kombinatów rozwiązała się, a część wieloobektowych przedsiębiorstw podzieliła się. W rezultacie liczba przedsiębiorstw resortu rolnictwa wzrosła z 947 w 1980 r. do 1278 w 1984 r., a średnia powierzchnia przedsiębiorstwa zmniejszyła się z 3,7 do 2,6 tys. ha użytków rolnych. W późniejszych latach struktura organizacyjna PGR ustabilizowała się.

⁷ Jeśli w latach 1976-1980 PGR przekazały do PFZ 42 tys. ha, a przejęły z PFZ do zagospodarowania 374 tys. ha gruntów, a więc powiększyły tą drogą użytkowaną powierzchnię gruntów o 332 tys. ha, to w latach 1981-85 odpowiednio 227 i 35 tys. ha, a więc zmniejszyły swoją powierzchnię o 192 tys. ha. W kolejnych latach (1986-1989) powierzchnia gruntów w PGR zasadniczo nie zmieniła się (przekazano do PFZ 29 tys. ha, a przyjęto do zagospodarowania 30 tys. ha).

⁸ Jednak kredyty zaciągnięte na te inwestycje nie zostały umorzone, a tylko zawieszono ich spłatę.

⁹ Wszystkie przytoczone dane pochodzą bezpośrednio lub po przeliczeniach własnych z: „Kierunki i czynniki rozwoju rolnictwa gospodarki żywnościowej”. Grupa tematyczna III, Efektywność gospodarowania w rolnictwie (synteza). IERiGŻ, Warszawa 1991.

i o 23,4% wyższa niż w gospodarstwach indywidualnych. Należy jednak zauważyć, że tak wysoki poziom produkcji w gospodarstwach spółdzielczych był rezultatem wysokich nakładów materiałów i usług. W związku ze wzrostem produkcji rolniczej, przy jednoczesnym zmniejszeniu liczby pracujących, znacząco rosła także wydajność pracy i w 1990 r. w PGR była 3-krotnie wyższa, a w RSP 2-krotnie wyższa niż w gospodarstwach indywidualnych.

W rezultacie wyżej przedstawionych zmian zarówno państwowe, jak i spółdzielcze gospodarstwa rolne w ostatnich latach przed zmianami systemowymi wypracowały dodatnie wyniki finansowe i przy tym wyraźnie je poprawiały¹⁰. Wyniki te osiągnęte były przy prawie całkowitym odstąpieniu (od roku gospodarczego 1981/82) od dotacji i subwencji związanych z produkcją rolną i ciągłym ograniczaniu dotacji pozaprodukcyjnych oraz subwencji związanych z postępowaniem naukowo-technicznym w rolnictwie¹¹. Przy tym dotacje i subwencje nie pokrywały w pełni kosztów realizacji zadań pozaprodukcyjnych ponoszonych przez te gospodarstwa. Niższa efektywność produkcji rolnej w RSP rekompensowana była wysoką rentownością produkcji pozarolniczej.

Podsumowując, można stwierdzić, że w latach 80. gospodarstwa prawne, a w szczególności PGR, dynamicznie poprawiały efektywność gospodarowania. Jak wskazuje się w podsumowaniu wyników badań realizowanych w IERiGŻ, agregatowo rozumiana efektywność ziemi, pracy i kapitału w latach 1981-1988 wzrastała w PGR w tempie 4%, w RSP 1,8%, podczas gdy w gospodarstwach indywidualnych 1,4% średniorocznie (patrz szerzej Woś A., 1991; Gburczyk Sł., 1991; Wiśniewski L., Kaprzyk Z., Krawczyk I., 1991). Bezwzględny poziom tak liczonej efektywności produkcji rolnej w PGR, w porównaniu do gospodarstw indywidualnych, był już niewiele niższy, natomiast w RSP wciąż jeszcze znacząco niższy¹².

Zmiany w liczbie i strukturze gospodarstw osób prawnych oraz ich wyposażeniu w podstawowe czynniki produkcji w latach 1990-1996

Jeszcze w 1990 r. w rozwoju państwowych i spółdzielczych gospodarstw rolnych nie widać było oznak regresu. Dopiero wyraźne „zwycięstwo” koncepcji zakładającej: pełne podporządkowanie rolnictwa regułom gospodarki rynkowej, odrzucenie interwencjonizmu państwowego w rolnictwie oraz przy-

¹⁰ W PGR w 1988 r. zysk, po uwzględnieniu inflacji, był prawie 2-krotnie, a w 1989 r. około 5-krotnie wyższy niż w 1985 r., a w RSP odpowiednio 2-krotnie i 2,5-krotnie. W 1990 r., ze względu na bardzo dużą inflację, tak liczony zysk był już w PGR tylko 2-krotnie wyższy, a w RSP nawet nieco mniejszy niż w 1985 r.

¹¹ Po wprowadzeniu od roku gospodarczego 1981/82 reformy gospodarczej „3S” zdecydowana większość dotacji i subwencji związanych z produkcją rolną została zlikwidowana. Utrzymano tylko dotacje do niektórych rodzajów przetwórstwa rolnego, w tym do produkcji pasz przemysłowych (na zasadach obowiązujących w przemyśle rolno-spożywczym) oraz subwencje do hodowli twórczej roślin i zwierząt oraz gospodarstw Ośrodków Doradztwa Rolniczego. Utrzymano także część dotacji związanych z realizacją zadań pozaprodukcyjnych (np. do mieszkań służbowych, placówek socjalno-bytowych i kulturalnych oraz utrzymania zabytków). W PGR udział dotacji w przychodach zmniejszył się z 9,8% w 1987 r. do 1,6% w 1990 r., a w RSP odpowiednio z 2,8% do 0,2% (szerzej na ten temat Dzun W., 2005).

¹² Średnie nakłady czynników produkcji w zł na 1000 zł produkcji końcowej w latach 1987-1989 wynosiły w PGR 980 zł, a w RSP 1060 zł, podczas gdy w gospodarstwach indywidualnych 940 zł.

spieszenie przemian własnościowych w celu poszerzenia i umocnienia sektora gospodarstw indywidualnych zapoczątkowało proces gwałtownej destrukcji w sektorze gospodarstw państwowych oraz znaczącego zmniejszenia i osłabienia sektora gospodarstw spółdzielczych, a równocześnie rozpoczęło się tworzenie nowej grupy prywatnych gospodarstw prawnych, w formach prawno-organizacyjnych innych niż spółdzielcze¹³.

Zmiany w sektorze gospodarstw publicznych

Zdecydowanie największe i najbardziej gwałtowne zmiany miały miejsce w gospodarstwach państwowych (patrz szerzej Dzun W., 2005). Należy zauważyć, że z jednej strony nie uwolniono PGR z różnego rodzaju ustawowych uregulowań, wynikających z poprzedniego systemu, bardzo silnie utrudniających im dostosowywanie się do realiów nowego systemu, a z drugiej strony od początku 1990 r. zaostrzono wdrażanie w życie zasady uniwersalizmu prawnego (przede wszystkim w sferze fiskalnej) dla wszystkich przedsiębiorstw państwowych, bez uwzględnienia specyfiki rolnictwa jako działu gospodarki narodowej i specyfiki PGR jako formy gospodarowania w rolnictwie. Jednak podstawowe znaczenie miała tu ustawa „O gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa”, przyjęta przez Sejm w październiku 1991 r., której realizację rozpoczęto na początku 1992 r. Na podstawie tej ustawy, powołana do jej realizacji Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa już w latach 1992-1993 zlikwidowała prawie wszystkie typowe PGR¹⁴ (882 w 1992 r. i 713 w 1993 r.). Jeszcze w 1994 r. zlikwidowano 66, a w 1995 – 5 PGR. W sumie do końca 1995 r. zlikwidowano 1666 PGR, a ich mienie (grunty, środki trwałe i ruchome, środki obrotowe, zapasy i produkcję w toku) przejęto do Zasobu WRSP¹⁵.

Podstawowym kierunkiem zagospodarowania mienia popegeerowskiego, a przede wszystkim ziemi, zgodnie z dokumentem „Kierunki działania Agencji Rolnej Skarbu Państwa”, opracowanym przez Biuro Prezesa Agencji i zatwierdzonym przez nadzorujące Agencję ministerstwa¹⁶ – miała być sprzedaż i dzierżawa na powiększanie i tworzenie nowych gospodarstw rodzinnych. Grunty niesprzedane i nieoddane w dzierżawę gospodarstwom rodzinnym miały być w postaci gospodarstw skarbowych wydzierżawiane lub oddane w administrowanie i wykorzystywane sukcesywnie do sprzedaży oraz dzierżawy gospodarstwom rodzinnym w kolejnych latach w miarę pojawiania się popytu. Wyjątkiem były

¹³ Wszystkie dane, jeśli nie podano inaczej, są to przeliczenia własne na podstawie wydawnictw GUS: Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych (1998); Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986-1990 (1992); Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998 (1999).

¹⁴ Likwidacji podlegały tylko państwowe gospodarstwa rolne, których właścicielem był Skarb Państwa, a więc zasadniczo gospodarstwa, których organem założycielskim było ministerstwo lub wojewoda.

¹⁵ Wraz z mieniem przejmowano także należności i wierzytelności ciężące na zlikwidowanych PGR oraz niezbędnych pracowników do utrzymania tego mienia. Zespół WRSP powstawał nie tylko z przejmowania gruntów po zlikwidowanych PGR, ale także z przejęcia gruntów Państwowego Funduszu Ziemi oraz zasadniczo formalnego przejęcia gruntów państwowych użytkowanych przez różne podmioty gospodarcze i instytucje. W sumie do Zasobu przejęto więc około 4,7 mln ha, w tym 3,7 mln ha ze zlikwidowanych PGR.

¹⁶ Ministerstwami nadzorującymi uczyniono Ministerstwo Skarbu Państwa i Ministerstwo Rolnictwa.

tylko wybrane gospodarstwa hodowlane, które miały być zorganizowane w formie spółek Skarbu Państwa lub gospodarstw administrowanych, oraz gospodarstwa stanowiące zaplecze dla działalności gospodarczej, np. przetwórczej, ale tylko w rejonach o małym popycie na ziemię ze strony gospodarstw rodzinnych.

Jednak postęp w rozdysponowaniu mienia z Zasobu WRSP zgodnie ze wskazanymi założeniami napotkał na duże trudności, przede wszystkim z powodu braku popytu ze strony rolników indywidualnych¹⁷. Natomiast dynamika ograniczania produkcji rolnej i zatrudnienia oraz dewastacji majątku w zlikwidowanych i przejętych PGR, a także w oczekujących na likwidację była ogromna. W rezultacie emocje wokół likwidacji PGR i rozdysponowania Zasobu WRSP nasilały się. Z jednej strony Agencja była pod ogromną presją polityczno-ideologiczną, ukierunkowaną początkowo na całkowitą parcelację ziemi popegeerowskiej i jej transfer do gospodarstw indywidualnych, a także na szerokie uwzględnienie roszczeń repriwatyzyacyjnych dawnych właścicieli. Z drugiej strony Agencja stanęła przed problemem:

- ogromnych trudności z podziałem na części, do sprzedaży lub dzierżawy dla gospodarstw indywidualnych, dużego i zintegrowanego majątku likwidowanych PGR w taki sposób, aby nie powodować jego dewastacji;
- bardzo trudnej sytuacji na rynku pracy, a więc i groźby dużego bezrobocia w rejonach likwidowanych PGR w wypadku całkowitego ich rozparcelowania;
- silnej determinacji pracowników likwidowanych PGR do utrzymania swoich miejsc pracy poprzez uczestnictwo w zagospodarowaniu jego mienia;
- generalnie niewielkiego popytu na ziemię rolną ze strony rolników indywidualnych w rejonach dominacji PGR, a także braku odzewu rolników z województw charakteryzujących się rozdrobnionym rolnictwem na różnego rodzaju propozycje osadnictwa na bazie Zasobu WRSP w woj. tzw. popegeerowskich;
- zdobycia środków finansowych na swoje funkcjonowanie.

W powyższej sytuacji AWRSP podejmowała działania zmierzające, z jednej strony, do tworzenia coraz lepszych warunków dla zakupu lub dzierżawy mienia (przede wszystkim ziemi) z Zasobu WRSP przez rolników indywidualnych (w tym także poprzez kolejne programy osadnictwa), a z drugiej do rozszerzenia możliwości zagospodarowania tego mienia poprzez inne podmioty. Ten drugi kierunek działania widoczny był między innymi w:

- w sprzedaży i dzierżawie mienia popegeerowskiego nie tylko rolnikom indywidualnym, ale także wszystkim chętnym osobom fizycznym i prawnym, w tym różnego rodzaju krajowym jednostkom handlowo-produkcyjnym i finansowym;
- zaakceptowaniu możliwości wydzierżawiania i sprzedaży zrestrukturyzowanego mienia zlikwidowanych PGR (najczęściej po wydzieleniu części gruntów do sprzedaży lub dzierżawy okolicznym rolnikom) spółkom pracowniczym;
- wyrażeniu zgody na tworzenie komercyjnych spółek AWRSP na bazie trudnych do podziału dużych, efektywnie funkcjonujących PGR, najczęściej byłych kombinatów PGR typu Kietrz lub Głębczyce;

¹⁷ W pierwszych dwóch latach funkcjonowania (1992 i 1993) Agencja sprzedała tylko 35 tys. i wydzierżawiła 850 tys. ha gruntów popegeerowskich.

- zaakceptowaniu dzierżawy ziemi przez zagraniczne osoby fizyczne i prawne oraz sprzedaży ziemi jednostkom z udziałem kapitału zagranicznego, ale z przewagą kapitału krajowego.

W rezultacie wciąż znacząca część mienia Zasobu WRSP nie była trwale zagospodarowana (nie była sprzedana lub oddana w dzierżawę) i pozostawała w tymczasowym zarządzie lub w administrowaniu. Jednocześnie w atmosferze negacji własności państwowej w rolnictwie i w warunkach niskiej rentowności produkcji rolnej samorzutnie likwidowane były także (poprzez sprzedaż lub dzierżawę) gospodarstwa rolne w różnego rodzaju jednostkach państwowych.

W efekcie wyżej przedstawionych zmian w 1996 r. w sektorze gospodarstw publicznych (obejmujących gospodarstwa własności państwowej i komunalnej) funkcjonowało ogółem 2016 gospodarstw (1953 państwowych, 53 własności komunalnej i 10 własności mieszanej), a więc niewiele mniej niż w 1990 r. Grupę gospodarstw państwowych tworzyły 503 gospodarstwa rolne Skarbu Państwa (spółki z o.o. utworzone na mieniu zlikwidowanych PGR, w tym przede wszystkim spółki hodowli roślin i zwierząt, ale też spółki typowo komercyjne, a także zlikwidowane PGR będące w administrowaniu lub w tymczasowym zarządzie) oraz 1450 gospodarstw rolnych różnego rodzaju jednostek i instytucji państwowych.

W sumie w 1996 r. w użytkowaniu sektora publicznego było 1,62 mln ha UR, ale w użytkowaniu gospodarstw publicznych tylko 1,25 mln ha UR (0,37 mln znajdowało się poza gospodarstwami rolnymi, w większości były to użytki rolne Zasobu WRSP nierozdysponowane i niestanowiące gospodarstw rolnych). Powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach sektora publicznego zmniejszyła się aż o 64%, a ich udział w użytkowaniu ziemi rolnej ogółem z 18,9% do 7,0%. Mimo tego, że proces prywatyzacji objął przede wszystkim państwowe gospodarstwa większe obszarowo, to w 1996 r. wciąż w strukturze obszarowej tego sektora dominowały gospodarstwa duże obszarowo. Gospodarstwa powyżej 100 ha UR, stanowiące 52% ogółu tych gospodarstw, użytkowały prawie 98% UR tego sektora, w tym gospodarstwa 1000 ha i więcej odpowiednio 13,5% i 74,2%.

Bardzo duże zmiany zaszły także w poziomie i strukturze zasobów pracy zaangażowanych w gospodarstwach tego sektora. Przede wszystkim w związku z likwidacją produkcyjnego sektora PGR, prawie całkowitą likwidacją działalności pozarolniczej (w tym socjalno-bytowej), prawie całkowitym wyłączeniem działek przyzagrodowych, znacznym ograniczeniem produkcji zwierzęcej itd., zasoby pracy w tych gospodarstwach zmniejszyły się zdecydowanie szybciej niż zasoby ziemi rolnej. W latach 1990-1996 w gospodarstwach publicznych liczba pracujących ogółem zmniejszyła się z około 433,4 tys. (400,6 tys. zatrudnionych i 32 tys. pracujących na działkach pracowniczych) do 68,5 tys. (zatrudnienie na koniec roku), a więc nieco ponad 5,8-krotnie. Liczba pracujących w produkcji rolnej zmalała z około 265 tys. do około 62 tys., czyli nieco ponad czterokrotnie, a w jeszcze mniejszym stopniu, bo prawie dwukrotnie, w przeliczeniu na 100 ha użytkowanych gruntów rolnych (z około 9,5 do 5,5 umownych rocznych jednostek pracy).

Jednocześnie należy zauważyć, że radykalnie zmniejszyła się powierzchnia UR wykorzystywanych do produkcji rolnej oraz intensywność gospodarowania. Jeśli więc odnieść liczbę pracujących do powierzchni UR wykorzystywanych rolniczo, to liczba pracujących w przeliczeniu na 100 ha wyniosłaby ponad 9 osób w przeliczeniu na pełnozatrudnionych. Biorąc dodatkowo pod uwagę niższą intensywność gospodarowania, można stwierdzić, że w gospodarstwach państwowych, a zasadniczo w gospodarstwach pozostających w Zasobie WRSP, zdecydowanie pogorszył się poziom wykorzystania zasobów pracy.

Zmiany w spółdzielczych gospodarstwach rolnych

Gwałtownemu ograniczeniu sektora państwowego towarzyszył proces wyraźnej destrukcji w sektorze gospodarstw spółdzielczych (patrz szerzej Boczar K., Szelażek T., Wala F., 1993; Domagański A., 2004). Bardzo niekorzystnie na sytuację gospodarstw spółdzielczych wpłynęła Ustawa „O zmianach w organizacji i działalności spółdzielczości”, która weszła w życie 20.01.1990 r. Zakładała ona likwidację istniejących związków spółdzielczych, zarówno na szczeblu centralnym jak i terenowym, a tym samym lustrację spółdzielni prowadzoną dotychczas przez centralne związki. Ustawa ta wprowadzała także zakaz zrzeszania się spółdzielni (tworzenia związków)¹⁸. W rezultacie spółdzielnie w najtrudniejszym dla nich okresie zostały pozbawione związkowego doradztwa organizacyjnego, ekonomicznego i prawnego, fachowej lustracji, zaplecza naukowego, własnej prasy oraz ośrodków doskonalenia kadr, a majątek zlikwidowanych związków, będący dorobkiem wielu pokoleń spółdzielców, został w znacznej części utracony. Od początku 1990 r. zahamowany został proces powstawania nowych RSP, a jednocześnie nasilił się proces likwidacji istniejących, zwłaszcza mniejszych i słabszych ekonomicznie. Likwidacji ulegały także silne ekonomicznie RSP, głównie poprzez przekształcanie się RSP w spółki prawa handlowego. Często likwidacja nawet silnych ekonomicznie RSP była wynikiem dążenia części członków do podziału znacznego majątku (sprzyjał temu wcześniej dokonany podział majątku zespołowego) w celu np. rozpoczęcia samodzielnej działalności gospodarczej (działalności „na własną rękę”). W rezultacie w latach 1990-1996 liczba RSP zmniejszyła się z 2240 do 1383 (o 38%). Likwidacji ulegały także lub zaprzestawały działalności produkcyjnej pozostałe gospodarstwa zaliczane do tego sektora, a więc gospodarstwa różnego rodzaju spółdzielczości wiejskiej, a także zespołowe gospodarstwa kółek rolniczych.

W sumie w 1996 r. funkcjonowało prawie 2467 Spółdzielni Produkcji Rolnej (SPR), w których podstawowy trzon stanowiło 1383 Rolniczych Spółdzielni Produkcyjnych (RSP). Zasoby ziemi rolnej w ich dyspozycji zmniejszyły się z 0,75 do 0,5 mln ha. W związku z włączeniem do tego sektora różnego rodzaju drobnych gospodarstw własności spółdzielczej, w jego strukturze obszarowo-

¹⁸ Zakaz ten po pewnym czasie uznany został przez Trybunał Konstytucyjny za niezgodny z Konstytucją, ale merytoryczne skutki tego zapisu okazały się bardzo szkodliwe dla spółdzielni i bardzo trudne do usunięcia.

wej udział gospodarstw do 1 ha wyniósł 28,6%, a gospodarstw 1-10 ha 6,9%. Jednak dominującą rolę zachowały gospodarstwa duże obszarowo, powyżej 50 ha (głównie RSP), które stanowiły 56% ogółu gospodarstw tego sektora, ale użytkowały prawie 96% ogółu UR tego sektora. Gwałtownie zmalała także liczba pracujących przeciętnie w roku członków spółdzielni – z 146,7 tys. w 1990 r. do 41,6 tys. w 1996 r. Brak jest jednak danych o pracownikach najemnych i skali zaangażowana pracujących członków spółdzielni w działalność rolniczą. Oczywiście, działalność pozarolnicza SPR została wyraźnie ograniczona (przede wszystkim z powodu mniejszego zapotrzebowania rynku na oferowane przez te spółdzielnie usługi i produkcję pozarolniczą), a więc zmniejszyła się też skala zaangażowania w tę działalność pracujących spółdzielców i pracowników najemnych. Można szacować, że liczba pracujących w spółdzielczych gospodarstwach rolnych zmalała do około 43-44 tys., a więc 3,5-krotnie, a w produkcji rolniczej do około 32-34 tys. osób (około 6,5 osób na 100 ha UR), a więc 3-krotnie.

Rozwój grupy prywatnych gospodarstw prawnych w innych formach organizacyjno-prawnych niż spółdzielcze

Jak wskazywano wcześniej, przemianom systemowym od początku towarzyszył także proces formowania się grupy gospodarstw prywatnych osób prawnych, w innych formach organizacyjnych niż spółdzielcze (najczęściej w formie spółek prawa handlowego z ograniczoną odpowiedzialnością, ale także gospodarstw bez osobowości prawnej, będących własnością jednostek gospodarczo-usługowych, instytucji, fundacji, Kościoła itp.). Proces ten szczególnie nasilił się w okresie pierwotnego rozdysponowania Zasobu WRSP.¹⁹ Różnego rodzaju prywatne jednostki prawne nabywały, wdzierżawiały²⁰ lub otrzymywały nieodpłatnie²¹ całe popegeerowskie gospodarstwa rolne lub ich części dla swoich potrzeb. W procesie rozdysponowania Zasobu WRSP, przede wszystkim poprzez dzierżawę, uczestniczył też (choć na niewielką skalę) kapitał zagraniczny²². W rezultacie, w 1996 r. poza SPR funkcjonowało w naszym rolnictwie 1920 gospodarstw prywatnych osób prawnych, w tym: 1784 własności krajowej (w tym 1155 gospodarstw zorganizowanych było jako spółki prawa handlowego), 100 gospodarstw własności zagranicznej i 36 własności mieszanej. Gospodarstwa te użytkowały prawie 0,96 mln ha UR (5,4% ogółu UR). W grupie tej podmioty własności krajowej użytkowały 841 tys. ha, własności zagranicznej 73 tys. ha,

¹⁹ W 1996 r. z Zasobu WRSP dzierżawiło grunty 838 spółek prywatnych, 317 gospodarstw państwowych, 280 gospodarstw spółdzielczych i 54 podmioty zagraniczne.

²⁰ Stosunkowo duży udział w dzierżawach miały spółki byłych pracowników PGR. Na koniec 1996 r. 726 takich spółek dzierżawiło 572 tys. gruntów, a więc ponad 1/5 ogółu wdzierżawionych gruntów popegeerowskich.

²¹ Nieodpłatnie przekazano 69 tys. ha kościołom, 31 tys. państwowym i innym jednostkom na realizację celów statutowych (Polskiej Akademii Nauk, wyższym i średnim szkołom rolniczym, samorządom, fundacjom itd.).

²² W 1996 r. 136 podmiotów własności zagranicznej i mieszanej użytkowało 118 tys. ha UR. W 67 podmiotach całość gruntów i w 8 podmiotach część gruntów była dzierżawiona z Zasobu WRSP.

a mieszanej 45 tys. ha. Struktura obszarowa tych gospodarstw była bardzo zróżnicowana i spolaryzowana. Ponad 30% ogółu gospodarstw to gospodarstwa małe obszarowo (gospodarstwa do 1 ha – 11,3%, 1-10 ha – 18,9%), ale użytkowały tylko 0,25% ogółu UR. Dominowały gospodarstwa bardzo duże obszarowo, ponad 200 ha. Stanowiły aż 51,5% ogółu gospodarstw (w tym ponad 1000 ha 14,8%) i użytkowały 87% ogółu UR.

Na podstawie danych z PSR 1996 oraz badań IERiGŻ można szacować, że w gospodarstwach tych pracowało około 44-46 tys. osób, a więc około 5 osób na 100 ha UR.

Zmiany w całym sektorze gospodarstw osób prawnych

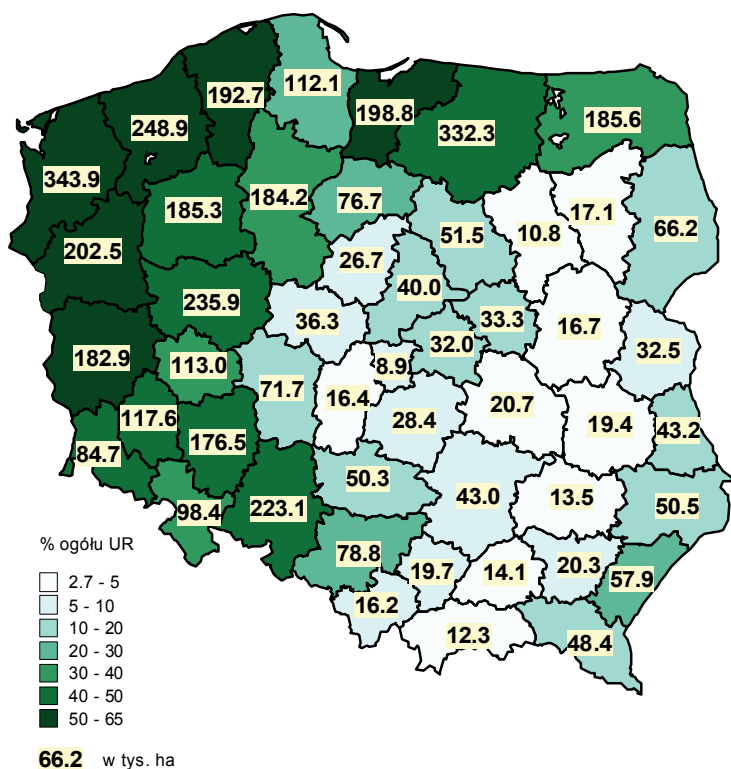
W rezultacie powyższych zmian cały sektor gospodarstw osób prawnych w 1996 r. liczył około 6,4 tys. jednostek, w tym prawie 2,5 tys. gospodarstw spółdzielczych i 2 tys. publicznych, podczas gdy w 1990 r., według statystyki GUS, tego typu gospodarstw było około 4,7 tys. Ten wzrost liczby gospodarstw osób prawnych był efektem wskazywanej już wyżej bardzo szybko rosnącej ilości nowo tworzonych prywatnych gospodarstw osób prawnych, ale także ujęcia w 1996 r. w statystyce GUS wielu bardzo drobnych gospodarstw państwowych i spółdzielczych. W rezultacie znacząco zmieniła się wewnętrzna struktura tego sektora gospodarstw. Udział gospodarstw publicznych (zasadniczo państwowych) w ogólnej liczbie gospodarstw tego sektora zmniejszył się z prawie 50% do 30%, a gospodarstw spółdzielczych z ponad 50% do prawie 40%, natomiast udział nowo tworzącego się subsektora prywatnych gospodarstw prawnych osiągnął 30%.

Skalę zmian w sektorze gospodarstw osób prawnych w analizowanym okresie można ocenić na podstawie zmian w posiadaniu przez ten sektor podstawowych czynników produkcji, a przede wszystkim gruntów rolnych. W okresie tym powierzchnia użytkowanych przez ten sektor gruntów rolnych zmniejszyła się z 4,24 do 2,71 mln ha, a więc o 36%, a ich udział w użytkowaniu ziemi rolnej zmalał z 23% do 15,6% (głównie w rezultacie zmniejszenia udziału państwowych gospodarstw rolnych z 18,9% do 7,2%). Jeszcze większe zmiany zażyły w strukturze użytkowanych gruntów rolnych. Udział gospodarstw publicznych zmniejszył się z ponad 82% do 46%, spółdzielczych nawet nieco wzrósł (z 17,7% do 18,5%), a udział nowego subsektora prywatnych gospodarstw osób prawnych osiągnął 35,4%.

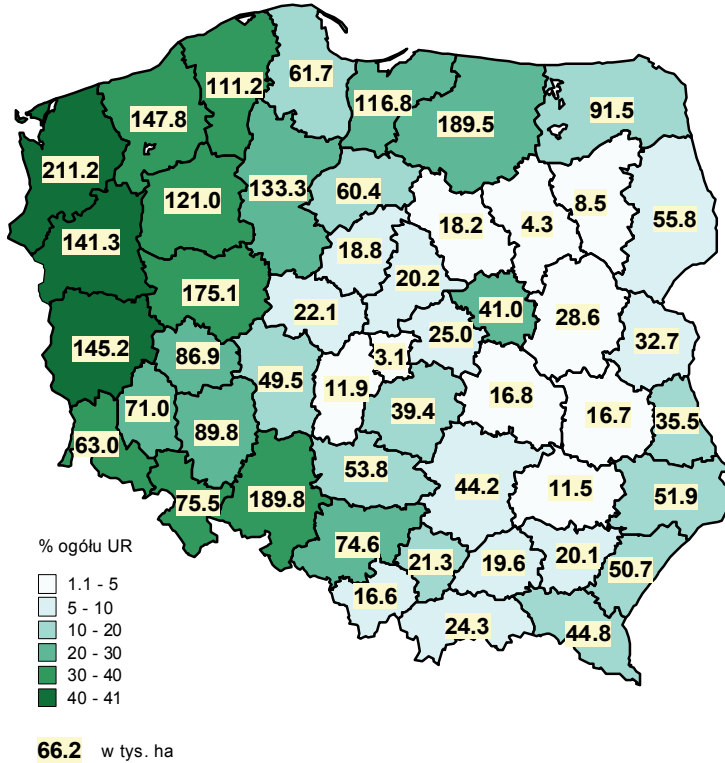
W sektorze tym dominującą rolę utrzymały gospodarstwa duże obszarowe. W 1996 r. udział gospodarstw o obszarze 200 ha i więcej wynosił 41,8%, a w użytkowaniu gruntów rolnych 94,5%. Około 5% ogółu UR użytkowały gospodarstwa 30-200 ha, stanowiące 21,1% ogółu gospodarstw. Bardzo duża część gospodarstw to gospodarstwa do 1 ha (15,3%), 1-10 ha (13,8%) i 10-30 ha (8,0%), ale ich udział w użytkowaniu gruntów rolnych był znikomy (około 0,5%).

Mimo zmniejszenia powierzchni użytkowanych gruntów rolnych, zwłaszcza w gospodarstwach publicznych, bardzo silne zróżnicowanie regionalne udziału gospodarstw osób prawnych w strukturze użytkowania gruntów rolnych na poziomie województw zasadniczo nie zmalało, przesunęło się tylko na niższy po-

ziom (rys. 1 i 2). W województwach, w których udział ten w 1990 r. był bardzo wysoki, widoczny jest jego znaczący spadek (w woj. szczecińskim z 65% do 40,5%, koszalińskim z 62,3% do 37,7%, słupskim z 57,1% do 35,5%, gorzowskim z 56,9% do 40,1%, zielonogórskim z 51,4% do 41%, elbląskim z 50,4% do 29,9%). Jednocześnie w znacznej części województw obniżył się wyraźnie także najniższy poziom tego udziału (w woj. ostrołęckim z 2,7% do 1,1%, łomżyńskim z 3,8% do 1,9%, lubelskim z 3,9% do 3,4%, radomskim z 4,5 do 3,4%, sieradzkim z 4,7% do 3,5%). W 11 województwach, z reguły takich, w których udziały te były małe, nastąpiło niewielkie ich zwiększenie (największe w woj. nowosądeckim – o 4,4, warszawskim – o 4,1, piotrkowskim – o 2,9 oraz siedleckim i tarnowskim po 2,1 punktów procentowych).

Rys. 1. Powierzchnia gruntów rolnych w sektorze prawnym (w tys. ha) i jej udział w gruntach rolnych ogółem (w %) według województw w 1990 r.

Rys. 2. Powierzchnia gruntów rolnych w sektorze prawnym (w tys. ha) i jej udział w gruntach rolnych ogółem (w %) według województw w 1996 r.

Jeszcze większe zmiany zaszły w zasobach pracy. Jednak, jak już wskazywano wyżej, brak jest ścisłych danych o skali tych zmian. Na podstawie wcześniej przedstawionych szacunków dla poszczególnych grup gospodarstw osób prawnych, można stwierdzić, że liczba pracujących w analizowanym sektorze gospodarstw rolnych zmalała z około 590 tys. do około 150 tys. (o prawie 3/4), w tym pracujących w produkcji rolniczej z około 400 tys. do około 140 tys., a więc o około 2/3. Liczba pracujących w przeliczeniu na 100 ha UR zmniejszyła się około 2-krotnie – do 5,2 osób. W okresie tym liczba pracujących w gospodarstwach indywidualnych, w przeliczeniu na pełnozatrudnionych, nieznacznie wzrosła (o 3,2%) z 3560 do 3675 tys. osób, natomiast w przeliczeniu na 100 ha UR zmalała z około 25 do 24 osób. W rezultacie udział gospodarstw prawnych w ogólnej liczbie pracujących w produkcji rolniczej zmniejszył się z około 10% do 3,7%.

Trudno także dokładnie oszacować zmiany w zasobach kapitałowych analizowanych gospodarstw. Można jedynie stwierdzić, że w końcówce lat 80. (po 1987 r., a więc po poprawie sytuacji finansowej gospodarstw rolnych) państwowe i spółdzielcze gospodarstwa rolne zaczęły śmiało inwestować w rozbudowę bazy materialno-technicznej, zwłaszcza w nowe techniki i technologie produk-

cji. Efekty części tych inwestycji (szczególnie w budynki i budowle) przeniosły się na początek lat 90.²³. Natomiast na początku lat 90. gospodarstwa te nie tylko zaprzęstały (prawie całkowicie) podejmowania nowych inwestycji, ale także często decydowały się na zaniechanie kontynuacji wcześniej rozpoczętych inwestycji.

Jedynym dostępnym syntetycznym wskaźnikiem w zakresie zmian w wyposażeniu w środki trwałe jest wskaźnik wyposażenia w zasoby mechanicznej siły pociągowej. W latach 1990-1996 wskaźnik ten (liczony w mechanicznych jednostkach pociągowych na 100 ha UR) wyraźnie zmalał w gospodarstwach sektora publicznego z 27,0 do 22,5, wzrósł natomiast w gospodarstwach spółdzielczych z 36,9 (dane dla RSP) do 47,9 (dane dla SPR), a w gospodarstwach osób fizycznych z 48,9 do 59,0. Można szacować, że w nowo tworzących się gospodarstwach osób prawnych wskaźnik ten ukształtował się na poziomie podobnym jak w byłych PGR w pierwszych latach ich likwidacji, czyli około 25 jednostek pociągowych na 100 ha. Nastąpiło więc pogorszenie tego wskaźnika w gospodarstwach osób prawnych i jego poprawa w gospodarstwach osób fizycznych.

Tabela 1

Zmiany w wyposażeniu gospodarstw osób prawnych i osób fizycznych w podstawowe maszyny rolnicze w latach 1987-1996 na tle zmian w powierzchni UR w tych gospodarstwach (liczba maszyn w tys.)

Wybrane maszyny	Gospodarstwa osób prawnych			Gospodarstwa osób fizycznych		
	1987 ^a	1996	1996/1987	1987	1996	1996/1987
Kombajny zbożowe	38,0	14,0	36,8	30,4	83,1	273,7
Kombajny buraczane	4,9	1,5	30,6	10,0	25,5	255,0
Silosokombajny	8,7	3,8	43,7	25,8	9,4	36,6
Rozsiewacze nawozów	44,9	12,0	26,7	316,7	430,7	136,6
Prasy zbierające	24,5	6,8	27,8	31,3	97,9	313,0
Opryskiwacze ciągnikowe	38,2	9,3	24,3	101,4	398,6	393,1
Powierzchnia UR	4280	2709	63,3	14370	15173	105,6

^a PGR i RSP.

Źródło: Przeliczenia własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998 (1999).

Z danych PSR z 1987 r. i 1996 r. wyraźnie widać, że w okresie tym, a zasadniczo od początku lat 90., w gospodarstwach osób prawnych nastąpił zdecydowany regres w wyposażeniu w podstawowe maszyny rolnicze (zmniejszenie liczby maszyn znacznie większe niż zmniejszenie powierzchni UR), podczas gdy w gospodarstwach osób fizycznych widoczna była wyraźna poprawa w tym zakresie (wzrost liczby maszyn zdecydowanie wyższy niż wzrost powierzchni UR).

²³ Można tu wskazać, że jeśli w latach 1986-1990 w gospodarstwach tych oddano do użytku tylko 135 budynki inwentarskie, to w latach 1990-1991 aż 437, ale już w następnych latach liczba ta gwałtownie zmalała – do 51 w 1992 r. i do tylko 2 w 1996 r..

W 1996 r. znacząca część gospodarstw osób prawnych nie posiadała zatem ciągników oraz podstawowych maszyn i urządzeń (prawie 25% ogółu gospodarstw). Wskaźnik ten był najwyższy w gospodarstwach publicznych (prawie 40%), stosunkowo wysoki w gospodarstwach tworzących się na mieniu popegeerowskim (około 29%), a najniższy w gospodarstwach spółdzielczych (około 19%).

Jeszcze gorzej wyposażone były gospodarstwa w tak podstawowe maszyny, jak rozsiewacze nawozów, rozrzutniki obornika, agregaty uprawowe. Także i w tym wypadku w szczególnie niekorzystnej sytuacji był sektor publiczny, a zwłaszcza gospodarstwa pozostające w Zasobie WRSP. Z danych wynika, że był to przede wszystkim efekt dużych perturbacji w zagospodarowaniu mienia po zlikwidowanych PGR, ale także objęcia statystyką bardzo drobnych gospodarstw, które z reguły typowej produkcji rolnej nie prowadziły. Oczywiście, należy stwierdzić, iż mimo wskazanych niekorzystnych tendencji, gospodarstwa osób prawnych były lepiej wyposażone w techniczne środki trwałe niż gospodarstwa osób fizycznych. Odrębnym ważnym problemem, ściśle powiązaniem ze zmianami systemowymi w rolnictwie i strukturalnymi w sektorze gospodarstw prawnych, były zmiany w poziomie wykorzystania posiadanego zasobu środków trwałych. Perturbacje w rozwoju gospodarstw osób prawnych, dodatkowo w warunkach gwałtownego załamania się rentowności produkcji rolnej, zwłaszcza zwierzęcej, prowadziły do głębokiego załamania w wykorzystaniu budynków i budowli gospodarczych. W 1996 r. nie wykorzystano do działalności rolniczej 22% posiadanej przez te gospodarstwa powierzchni pomieszczeń inwentarskich (w tym 32% w oborach, 22% w chlewniach i 23% w kurnikach), podczas gdy w gospodarstwach osób fizycznych tylko 8% (12% w oborach, 13% w chlewniach i 14% w kurnikach). Najwyższym udziałem powierzchni niewykorzystanych do działalności rolniczej w budynkach inwentarskich charakteryzowały się gospodarstwa państwowe będące w Zasobie WRSP – 52%.

Tabela 2

Zmiany w zużyciu nawozów sztucznych i wapniowych w gospodarstwach prawnych na tle gospodarstw osób fizycznych w latach gospodarczych 1989/90-1995/96

Wyszczególnienie	Gospodarstwa osób fizycznych		Gospodarstwa osób prawnych ^a				
	1989/90	1995/96	publiczne		SPR		pozostałe
	1989/90	1995/96	1989/90	1995/96	1989/90	1995/96	1995/96
NPK/ha w kg	136,0	80,1	258,3	85,0	253,3	144,9	140,2
CaO/ha w kg	147,4	124,7	314,0	97,7	233,8	172,9	157,7

^a Dla roku gospodarczego 1989/90 pojęcie gospodarstwa publiczne obejmuje tylko gospodarstwa państwowe, a SPR tylko RSP.

Źródło: Przeliczenia własne na podstawie: Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986-1990 (1992); Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2001 (2002).

W omawianym okresie zarówno w gospodarstwach osób prawnych, jak i gospodarstwach osób fizycznych wyraźnie zarysowała się także tendencja do zmniejszania nakładów kapitału obrotowego. Widoczne to było w znaczącym obniżeniu poziomu nawożenia mineralnego i wapnowania UR, wykorzystania materiału kwalifikowanego w zasiewach roślin uprawnych, korzystania z inseminacji zwierząt gospodarskich itd. W szczególnie dużym stopniu zaznaczyło się to w gospodarstwach państwowych, a przede wszystkim w pozostających w Zasobie WRSP.

Zmiany w poziomie i strukturze produkcji rolniczej

Burzliwe przemiany w liczbie i strukturze gospodarstw osób prawnych oraz w ich udziale w podstawowych środkach produkcji, w warunkach bardzo radykalnego pogorszenia się na początku lat 90. rentowności produkcji rolnej i znaczących zmian w relacjach cen na poszczególne produkty rolne, spowodowały także duże perturbacje w produkcji rolnej.

Podstawową tendencją zmian w produkcji roślinnej było gwałtowne redukcowanie powierzchni zasiewów (tab. 3). W latach 1990-1996 powierzchnia zasiewów w gospodarstwach osób prawnych zmalała aż 2-krotnie – z 3,3 do 1,6 mln ha. Było to konsekwencją znaczącego zmniejszenia się powierzchni użytkowanych gruntów ornych (o 36%), ale przede wszystkim gwałtownego wzrostu (prawie 14-krotnego) powierzchni odłogów i ugorów (z 38 do 528 tys. ha). Szczególnie silnie proces ten zaznaczył się w sektorze publicznym (zmniejszenie powierzchni zasiewów o 82%), w którym powierzchnia odłogów i ugorów wzrosła prawie 15-krotnie do ponad 423 tys. ha²⁴. Ograniczenie powierzchni zasiewów (o 35%) dotyczyło także gospodarstw spółdzielczych, na co miało wpływ przede wszystkim zmniejszenie w tych gospodarstwach powierzchni użytkowanych gruntów ornych (o 30%). Odłogi i ugory w tej grupie gospodarstw w 1996 r. zajmowały 33 tys. ha, co stanowiło 7,8% użytkowanych gruntów ornych, a więc nawet nieco mniej niż w gospodarstwach indywidualnych (8,2%). Tak duży spadek powierzchni zasiewów w gospodarstwach państwowych i spółdzielczych (o ponad 2,4 mln ha) tylko w niewielkiej części zrekompensowały zasiewy w nowo formującej się grupie prywatnych gospodarstw prawnych (na obszarze 733 tys. ha). Odłogi i ugory w tej grupie stanowiły 8,9%.

Zmiany w relacjach cen na produkty rolne na niekorzyść produkcji zwierzęcej, duży spadek pogłowia zwierząt gospodarskich oraz znaczące perturbacje w sferze zbytu produktów rolnych spowodowały także duże zmiany, podobne jak w gospodarstwach osób fizycznych, w strukturze zasiewów (tab. 3). Przede wszystkim znacznie wzrósł udział zbóż (51% do 68%), natomiast zmalał udział roślin pastewnych (z 21% do 11%), ziemniaków (z 4,4% do 1,4%) i strączkowych (6,5% do 3,1%).

²⁴ W związku z trudnościami w efektywnym zagospodarowaniu mienia po zlikwidowanych PGR, w 1996 r. około 38% gospodarstw publicznych w grupie obszarowej 100 ha i więcej (28% w grupie 1000 ha i więcej) posiadających grunty orne zrezygnowało z zasiewów.

Tabela 3

Zmiany udziału gospodarstw osób prawnych w zasiewach ogółem i w zasiewach podstawowych grup roślin uprawnych na tle zmian udziału w gruntach ornych w latach 1990-1996

Wyszczególnienie	Gospodarstwa w 1990 r.				Gospodarstwa w 1996 r.			
	ogółem	w tym			ogółem	w tym		
		PGR	RSP	ZGR KR		publiczne	SPR	pozostałe
Zboża	19,7	15,3	4,2	0,2	12,6	3,5	3,4	5,7
Ziemniaki	7,9	6,8	1,0	0,1	1,6	0,4	0,4	0,8
Strączkowe na ziarno	67,0	56,3	10,4	0,3	34,0	11,6	7,4	15,0
Przemysłowe	44,8	37,4	6,8	0,6	28,0	8,1	5,8	14,1
Pastewne	34,6	31,4	3,0	0,2	20,3	9,1	3,0	8,2
Zasiewy ogółem	23,2	19,0	3,9	0,3	13,3	4,1	3,2	6,0
Grunty orne	23,4	19,1	4,0	0,3	16,0	6,8	3,2	6,0

Źródło: Przeliczenia własne na podstawie: Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986-1990 (1992); Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998 (1999) oraz Użytkowanie i jakość gruntów (1997).

W pierwszych latach przemian systemowych w analizowanym sektorze nastąpiło także znaczące obniżenie (zwłaszcza w gospodarstwach państwowych) plonów roślin uprawnych. Było ono nawet nieco większe niż w gospodarstwach osób fizycznych. Jednak już w połowie lat 90. gospodarstwa osób prawnych wyraźnie poprawiły poziom plonów, przede wszystkim okopowych, i legitymowały się wyższymi niż gospodarstwa osób fizycznych plonami wszystkich podstawowych roślin uprawnych, a w szczególności zboża i rzepak.

W związku z powyższym, udział gospodarstw osób prawnych, a zwłaszcza gospodarstw publicznych, w zbiorach podstawowych roślin uprawnych obniżył się (tab. 4). Dotyczyło to głównie ziemniaków, w nieco mniejszym stopniu zbóż i w stosunkowo niewielkim (biorąc pod uwagę zmniejszenie użytkowanych gruntów ornych) roślin przemysłowych.

Tabela 4

Zmiany udziału gospodarstw prawnych w zbiorach podstawowych roślin uprawnych w okresie intensywnych przemian systemowych (w % zbiorów całym rolnictwie)

Wyszczególnienie	Średnio w latach 1986-1990			Średnio w latach 1995-1997			
	ogółem	w tym		ogółem	w tym		
		PGR	RSP		publiczne	SPR	pozostałe
Zboże	23,7	20,7	3,0	14,8	4,8	3,7	6,3
Ziemniaki	8,4	7,1	1,3	2,9	0,5	0,5	1,9
Buraki cukrowe	17,0	13,9	3,1	15,1	5,1	3,1	6,9
Rzepak	68,3	59,2	9,1	51,5	18,4	9,8	23,3

Źródło: Przeliczenia własne na podstawie: Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986-1990 (1992); Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998 (1999).

Bardzo ważną tendencją w sektorze gospodarstw osób prawnych, jak i gospodarstw osób fizycznych, było wycofywanie się części gospodarstw z produkcji zwierzęcej oraz ograniczanie się większości nowotworzonych gospodarstw osób prawnych do produkcji roślinnej. W sektorze tym udział gospodarstw posiadających podstawowe zwierzęta gospodarskie zmniejszył się do prawie 42% (w gospodarstwach publicznych do 42%, w SPR do 40%²⁵, w pozostałych prywatnych do 44%), a w sektorze gospodarstw osób fizycznych do 52%.

W analizowanym okresie w sektorze gospodarstw osób prawnych liczba zwierząt gospodarskich (w sztukach przeliczeniowych) zmalała o 64%, w tym w gospodarstwach publicznych aż o 85%, a w SPR o 42%, podczas gdy w sektorze gospodarstw osób fizycznych 17% (tab. 5). W rezultacie, udział tego sektora gospodarstw w liczbie sztuk przeliczeniowych zwierząt zmniejszył się z 19,2 do 9,3%, w tym gospodarstw publicznych z 16,5 do 3,4%, a SPR z 2,7 do 2,1%. Udział nowo tworzącej się grupy gospodarstw prywatnych prawnych wyniósł 3,7%. Oczywiście, analizując skalę zmniejszenia, należy brać pod uwagę przedstawione wcześniej zmiany w powierzchni użytkowanych gruntów rolnych. W gospodarstwach osób prawnych liczba zwierząt w sztukach przeliczeniowych na 100 ha UR zmalała z 55 do 31, a więc o prawie o 44% (w gospodarstwach publicznych o 57%, a w SPR o 14%), podczas gdy w gospodarstwach osób fizycznych z 70 do 54, a więc o 23%.

Tabela 5

**Zmiany w liczbie zwierząt gospodarskich w przeliczeniu na sztuki duże
w gospodarstwach osób prawnych w latach 1990-1996
na tle gospodarstw osób fizycznych**

Gospodarstwa rolne	Zwierzęta gospodarskie (w tys. sztuk)			Zwierzęta gospodarskie (w sztukach na 100 ha UR)		
	1990	1996	1996/1990	1990	1996	1996/1990
Ogółem	12233	9017	73,7	65	49	75,4
Osób prawnych	2345	836	35,7	55	31	56,4
– publiczne	2018	311	15,4	54	19	35,2
– SPR	327	191	58,4	44	38	86,4
– pozostałe	-	334	-	-	35	-
Osób fizycznych	9888	8181	82,7	70	54	77,1

Źródło: Przeliczenia i zestawienie własne na podstawie: Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986-1990 (1992); Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998 (1999).

Zmniejszenie pogłowia zwierząt w gospodarstwach osób prawnych (podobnie jak osób fizycznych) w największym stopniu dotyczyło owiec (o 90%) oraz bydła (o 69%), w mniejszym trzody (o 54%) i drobiu kurzego (o 30%). W gospodarstwach osób fizycznych w okresie tym ograniczono pogłowie owiec i bydła, wzrosło natomiast pogłowie trzody (o 11%) i drobiu kurzego (o 9%), na co w dużej mierze miał wpływ rozwój chowu fermowego typu przemysłowego (na bazie pasz z zakupu).

²⁵ Zwierzęta gospodarskie utrzymują zasadniczo tylko RSP (prawie 70% ogółu gospodarstw tej grupy).

Duży spadek pogłowia zwierząt gospodarskich w analizowanym sektorze gospodarstw i zachodząca w tym procesie selekcja pozytywna gospodarstw utrzymujących zwierzęta oraz stad zwierząt, a także postęp techniczny i biologiczny, wpłynęły na wzrost wydajności zwierząt. W tym zakresie przewaga gospodarstw osób prawnych nad gospodarstwami osób fizycznych, widoczna już w 1990 r., wyraźnie się powiększyła²⁶. Jednak to tylko nieco ograniczyło duży spadek produkcji zwierzęcej w tym sektorze (tab. 6). W latach 1990-1996 produkcja żywca rzeźnego zmniejszyła się w sektorze publicznym o 84%, a w SPR o 47%, mleka odpowiednio o 80% i o 42%, a jaj odpowiednio o 38% i o 18%. Nie wyrównał tego spadku przyrost produkcji w gospodarstwach prawnych pozostałych. Produkcja żywca rzeźnego w całym sektorze prawnym zmalała o 57%, mleka o 63%, a jaj o 8%. Udział tego sektora w ogólnej produkcji żywca rzeźnego obniżył się w tym okresie z 26,9% do 11,9% (gospodarstw publicznych do 3,6%, SPR do 3,7% i pozostałych do 4,5%), mleka z 14,4 do 7,2% (odpowiednio do 3,6%; 1,1% i 2,5%) i jaj z 22,6 do 22,2% (odpowiednio do 7,3%; 10,4% i 4,9%).

Tabela 6

Zmiany udziału gospodarstw osób prawnych w pogłowiu zwierząt gospodarskich w latach 1990-1996 (% pogłowia w całym rolnictwie)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa w 1990 r.			Gospodarstwa w 1996 r.			
	ogółem	w tym		ogółem	w tym		
		PGR	RSP ^a		publiczne	SPR ^b	pozostałe
Bydło	17,2	15,3	1,9	7,6	3,3	1,3	3,0
Trzoda	28,3	23,1	5,3	14,1	4,0	4,3	5,8
Owce	33,1	27,3	5,8	22,6	11,4	4,2	7,1
W sztukach przeliczeniowych	19,2	16,5	2,7	9,3	3,4	2,1	3,7

^a Łącznie z ZGR KR.

^b Łącznie z gospodarstwami rolniczych związków zawodowych.

Źródło: Przeliczenia własne na podstawie: Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986-1990 (1992); Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998 (1999).

Przedstawione zmiany w powierzchni i strukturze zasiewów i w plonach roślin oraz w pogłowiu zwierząt gospodarskich i ich wydajnościach miały swoje odzwierciedlenie w zmianach poziomu produkcji rolniczej. W gospodarstwach osób prawnych, przy zmniejszeniu użytkowanych gruntów rolnych o 36%, nastąpiło obniżenie wartości produkcji rolniczej (w cenach stałych z 1990 r.) globalnej o 40%, a końcowej i towarowej o 47%. Zadecydował o tym przede wszystkim bardzo duży spadek w gospodarstwach publicznych (przy zmniejszeniu powierzchni UR o 64% obniżenie produkcji globalnej wyniosło aż 80%, końcowej 77% i towarowej 81%). Natomiast w gospodarstwach osób fizycz-

²⁶ Dla przykładu można podać, że w latach 1990-1996 w gospodarstwach publicznych mleczność krów wzrosła z 4035 do 4784 litrów, w SPR z 3741 do 3852 l., a w gospodarstwach osób fizycznych z 3042 do 3192 l.

nych zwiększenie powierzchni użytkowanych gruntów rolnych o 6,6% przyczyniło się do niewielkiego wzrostu produkcji rolniczej globalnej (o 4,9%) oraz nieco większego końcowej (o 11,2%) i towarowej (o 7,6%).

Tabela 7

**Zmiany udziału gospodarstw osób prawnych w wartości produkcji rolniczej
(% produkcji w całym rolnictwie w cenach bieżących)**

Produkcja rolnicza	Gospodarstwa w 1990 r.			Gospodarstwa w 1996 r.			
	ogółem	w tym		ogółem	w tym		
		PGR	RSP ^a		publiczne	SPR ^b	pozostałe
Globalna	23,0	18,0	5,0	11,0	4,0	3,0	4,0
Końcowa	23,5	18,5	5,0	12,5	4,5	3,3	4,7
Towarowa ogółem	26,5	21,2	5,3	14,5	5,6	3,7	5,2
Towarowa roślinna	25,4	21,9	3,7	15,7	7,0	3,1	5,6
Towarowa zwierzęca	27,0	20,8	6,2	13,7	4,7	4,1	4,9

^{a, b} Jak w tab. 6.

Źródło: Przeliczenie i zestawienie własne na podstawie: Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986-1990 (1992); Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998 (1999).

W rezultacie udział tego sektora w wartości produkcji rolniczej całego rolnictwa obniżył się o prawie 1/2 (globalnej z 23% do 11%, końcowej z 23,5 do 12,5% i towarowej z 26,5 do 14,5%), podczas gdy w użytkowaniu gruntów rolnych z 23,0% do 15,2%, a więc o 1/3. Gospodarstwa osób prawnych w 1996 r. dominowały w towarowej produkcji rolniczej, w nieco większym stopniu w roślinnej (15,7%) niż w zwierzęcej (13,7%).

Około 4-krotne zmalał udział gospodarstw publicznych w produkcji rolniczej i o około 1/3 gospodarstw spółdzielczych. W efekcie, w 1996 r. udział gospodarstw publicznych w strukturze produkcji rolniczej był wyraźnie niższy niż w strukturze użytkowania gruntów rolnych (odpowiednio 7,2% i 4,0%), udział SPR trochę wyższy (odpowiednio 2,8% i 3,0%), a gospodarstw pozostałych nieco niższy (5,4% i 4,0%).

**Zmiany efektywności gospodarowania w gospodarstwach osób prawnych
na tle gospodarstw osób fizycznych**

Z przedstawionych danych dotyczących zmian w produkcji rolnej widać, że w gospodarstwach osób prawnych nastąpiło wyraźne obniżenie produktywności użytkowanych gruntów rolnych. Zmiany te można przedstawić, posługując się wartością produkcji rolniczej w przeliczeniu na 1 ha UR w latach 1990 i 1996 w cenach stałych.

Obniżenie to było niewielkie w gospodarstwach spółdzielczych (liczone produkcją globalną – o 5,1%, końcową – o 6% i towarową – o 4%), ale bardzo duże w sektorze publicznym (odpowiednio o 43%, o 37% i o 34%). W gospodarstwach osób fizycznych spadek produktywności użytkowanej ziemi rolniczej, licząc wartością globalnej produkcji rolniczej, wynosił 1,7%, natomiast licząc

wartością produkcji końcowej nastąpił wzrost o 4,3%, a towarowej – wzrost o 0,9%. W rezultacie, w 1990 r. produktywność UR w gospodarstwach państwowych była porównywalna z produktywnością UR w gospodarstwach osób fizycznych (nieco niższa w produkcji globalnej, podobna w produkcji końcowej i wyższa w towarowej), ale już w 1996 r. charakteryzowała się znacznie niższym poziomem we wszystkich wymienionych kategoriach produkcji rolniczej. Był to głównie skutek likwidacji najbardziej produkcyjnego sektora państwowych gospodarstw rolnych (PGR podporządkowanych Ministerstwu Rolnictwa i wojewodom) i trudności z utrzymaniem produkcji rolnej w gospodarstwach rolnych przeznaczonych do prywatyzacji, a pozostających w zarządzie Zasobu WRSP. Przede wszystkim należy tu zwrócić uwagę na bardzo wysoki, wynoszący 47%, udział odłogów i ugorów w użytkowanych gruntach ornych i bardzo słabe wykorzystanie użytków zielonych, ze względu na duży udział gospodarstw bez zwierząt trawożernych. Produktywność w gospodarstwach spółdzielczych w stosunku do gospodarstw indywidualnych zmniejszyła się tylko w małym stopniu. Niewielkie pogorszenie relacji w 1996 r. w stosunku do 1990 r. było w głównej mierze spowodowane pogorszeniem się wewnętrznej struktury tych gospodarstw i wyraźnym ograniczeniem produkcji zwierzęcej. Produktywność UR w gospodarstwach spółdzielczych była nadal wyższa niż w gospodarstwach indywidualnych (w 1996 r. w cenach stałych z 1990 r., licząc produkcją globalną – o 8%, końcową – o 13% i towarową – o 31%). Produktywność UR w nowo tworzącej się grupie gospodarstw osób prawnych, powstających na majątku po-pegeerowskim, ukształtowała się w 1996 r. na poziomie znacznie wyższym od gospodarstw publicznych, ale niższym niż w SPR. Gospodarstwa te bowiem ze względu na swój „rodowód” nie były w stanie poprawić poziomu i struktury produkcji, a ze względu na trudności finansowe raczej obniżały ją i upraszczały, pozbywając się przede wszystkim nisko rentownej produkcji zwierzęcej. Miały zatem produktywność UR niższą niż gospodarstwa indywidualne – o 4-5%, licząc produkcją globalną i końcową, i około 10% wyższą licząc produkcją towarową.

Tabela 8

Zmiany produktywności UR w gospodarstwach osób prawnych na tle gospodarstw osób fizycznych w latach 1990-1996 (w zł na 1 ha UR w cenach stałych 1990 r.)

Produkcja rolnicza	Gospodarstwa w 1990 r.				Gospodarstwa w 1996 r.				
	osób fizycznych	osób prawnych ogółem	w tym		osób fizycznych	osób prawnych ogółem	w tym		
			PGR	RSP			PGR	SPR	pozostałe
Globalna	482	470	455	540	474	373	259	513	447
Końcowa	343	354	338	429	358	295	214	404	345
Towarowa	286	346	336	394	288	285	223	379	316

Źródło: Przeliczenie i zestawienie własne na podstawie: Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986-1990 (1992); Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998 (1999).

Tabela 9

Zmiany poziomu wydajności pracy gospodarstw osób prawnych na tle gospodarstw osób fizycznych (w zł wartości produkcji rolniczej w cenach stałych z 1990 r.)

Produkcja rolnicza	Gospodarstwa w 1990 r.				Gospodarstwa w 1996 r.				
	osób fizycznych	osób prawnych ogółem	w tym ^a		osób fizycznych	osób prawnych ogółem	w tym		
			PGR	RSP			PGR	SPR	pozostałe
Globalna	1926	4990	5470	3715	1957	7209	5219	7791	9524
Końcowa	1372	3761	4064	2954	1478	5717	4315	6137	7339
Towarowa	1142	3678	4041	2713	1191	5509	4499	5753	6723

^a Przy przyjęciu liczby pracujących w produkcji rolniczej w PGR na poziomie 290 tys. osób, a w RSP 109 tys. osób. Bez urealnienia liczby pracujących w produkcji rolniczej wielkości te wynosiłyby w PGR 3660; 2719; 2704, a w RSP odpowiednio 2754, 2190, 2017.

Źródło: Przeliczenie i zestawienie oraz szacunki własne na podstawie: Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986-1990 (1992); Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998 (1999).

Duże zmiany w produktywności UR i jednocześnie jeszcze większe w liczbie pracujących przyczyniły się także do znaczących zmian w wydajności pracy (tab. 9). Wydajność pracy w całym sektorze prawnym, w tym w szczególności w SPR, wyraźnie wzrosła. Pod względem tego wskaźnika gospodarstwa osób prawnych zdecydowanie powiększyły przewagę nad gospodarstwami osób fizycznych. Najwyższą wydajnością pracy charakteryzowały się spółki. Jedynie w sektorze gospodarstw publicznych, mimo znacznego zmniejszenia liczby pracujących w przeliczeniu na 100 ha UR, miał miejsce niewielki spadek wydajności pracy liczony produkcją globalną oraz niewielki wzrost liczony produkcją końcową i towarową. Był to przede wszystkim efekt niedokończonego procesu zagospodarowania mienia przejętego do Zasobu WRSP po zlikwidowanych PGR. W sektorze tym część gospodarstw przejętych do Zasobu, a niesprywatyzowanych, stanowiły gospodarstwa z wytraconą lub bardzo ograniczoną produkcją rolniczą. Należy jednak zaznaczyć, że część gospodarstw państwowych, które uzyskały perspektywę dłuższego gospodarowania w tej formie własności (przede wszystkim spółki hodowli roślin i zwierząt, ale także spółki typowo komercyjne) wyraźnie poprawiła efektywność gospodarowania.

Podsumowanie

Z uwagi na wdrażany od początku 1990 r. neoliberalny system rynkowy, wszystkie gospodarstwa rolne stanęły w obliczu bardzo trudnych wymogów dostosowywania się do nowego systemu. Szczególnie trudne warunki postawione zostały tzw. gospodarstwom uspołecznionym, bowiem gospodarstwa te zakwestionowane zostały w sensie ustrojowym i ideologicznym. Wdrażane były zatem liczne instrumenty ekonomiczne i prawne, mające skłonić tzw. „jgu”, a zwłaszcza PGR, do przyspieszenia procesu „dekolektywizacji”. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługuje ustawa z 19.10.1991 r., zakładająca likwidację produkcyjnego sektora PGR i transfer mienia popegeerowskiego, w tym przede

wszystkim ziemi, do gospodarstw chłopskich. Wszystkie te działania w sytuacji pogarszającej się rentowności produkcji rolnej zaowocowały gwałtownym zmniejszeniem sektora państwowych i spółdzielczych gospodarstw rolnych. Jednak transfer ziemi rolnej i środków trwałych, głównie nieruchomości, do gospodarstw chłopskich okazał się bardzo trudny, przeważnie ze względu na brak popytu. Tworzyło to warunki do powstania i rozwoju zbiorowości prywatnych gospodarstw prawnych, zorganizowanych najczęściej w formie spółek prawa handlowego (w tym spółek byłych pracowników PGR). Rozwojowi tej zbiorowości gospodarstw sprzyjało nieodpłatne przekazywanie przez AWRSP mienia, głównie ziemi, Kościołowi oraz różnym instytucjom na realizację ich celów statutowych. Sytuacja ta sprzyjała również komercjalizacji części trudnych do rozdysponowania zlikwidowanych PGR (przede wszystkim byłych kombinatów), powodowała także pozostawanie w Zasobie WRSP znaczącej części mienia popegeerowskiego w tymczasowym zarządzie lub administrowaniu. W rezultacie zdecydowanie zmieniła się wewnętrzna struktura sektora gospodarstw osób prawnych. Jeśli na początku analizowanego okresu w strukturze tej dominowały gospodarstwa państwowe, to na końcu tego okresu – gospodarstwa prywatnych osób prawnych, a zwłaszcza zorganizowane w formie spółek prawa handlowego. Zmieniła się także struktura obszarowa gospodarstw tego sektora – wzrósł udział gospodarstw małych i średnich obszarowo. Jednak na koniec analizowanego okresu nadal zdecydowanie dominowały w tym sektorze gospodarstwa bardzo duże obszarowo. Choć w analizowanym okresie sektor ten zmniejszył się znacząco, zarówno pod względem użytkowanych zasobów ziemi rolnej, jak i zasobów pracy oraz kapitału, to wciąż odgrywał on znaczącą rolę, szczególnie w towarowej produkcji rolniczej oraz w upowszechnianiu postępu naukowo-technicznego w rolnictwie. Jednak pogorszenie rentowności produkcji rolnej oraz zaburzenia wynikające z trudności efektywnego zagospodarowania mienia popegeerowskiego spowodowały znaczne obniżenie produktywności ziemi w tym sektorze, głównie w gospodarstwach państwowych. Pod względem tego wskaźnika gospodarstwa osób prawnych (poza spółdzielczymi) na koniec analizowanego okresu ustępowały gospodarstwom osób fizycznych w większym stopniu niż na początku tego okresu. Gospodarstwa tego sektora powiększają natomiast przewagę nad gospodarstwami osób fizycznych w zakresie plonów i wydajności zwierząt gospodarskich oraz wydajności pracy.

Literatura:

1. Bałtowski M.: Przekształcenia własnościowe przedsiębiorstw państwowych w Polsce. PWN, Warszawa 2002.
2. Boczar K., Szelażak T., Wala F.: Węzłowe problemy przełomu w polskiej spółdzielczości rolniczej przy przechodzeniu do systemu gospodarki rynkowej. Fundacja im. Friedricha Eberta, Przedstawicielstwo w Polsce, Warszawa 1993.
3. Czyszkowska-Dąbrowska J.: Efektywność gospodarowania w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych [w:] Efektywność gospodarowania w rolnictwie. IERiGŻ, Warszawa 1991, 2000 (lata 1989-1998).
4. Dmochowska H., Dyka S., Wąsowicz S.: Spółdzielczość polska w latach 1988-1991. Spółdzielczy Instytut Badawczy, Warszawa 1993.
5. Domagalski A.: Polska spółdzielczość po 14 latach transformacji ustrojowej – raport sytuacyjny [w:] Wczoraj, dziś i jutro naszego rolnictwa. II Kongres Rolnictwa Polskiego zorganizowany przez Polską Radę Rolną pod patronatem Prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego, Poznań, 4-5 czerwca 2004.
6. Dzun W.: Gospodarstwa rolne w procesie transformacji systemowej (lata 1990-2002). Wieś Współczesna, nr 1, 2004.
7. Dzun W.: Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian systemowych w Polsce. IRWiR PAN, Warszawa 2005.
8. Dzun W.: PGR w rolnictwie polskim w latach 1944-1990. IRWiR PAN, Warszawa 1991.
9. Dzun W.: Przedsiębiorstwa rolne przed i po wejściu Polski do Unii Europejskiej. IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
10. Dzun W.: Spółdzielnie produkcji rolnej w procesie przemian systemowych. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 4, 2009.
11. Gburczyk Sł.: Efektywność gospodarowania w rolnictwie [w:] Efektywność gospodarowania w rolnictwie. IERiGŻ, Warszawa 1991.
12. Guzewicz W.: Spółdzielcze gospodarstwa rolne w warunkach gospodarki rynkowej. IERiGŻ, Warszawa 1992.
13. Guzewicz W., Zdzieborska M., Żarska A.: Rolnicze spółdzielnie produkcyjne w warunkach gospodarki rynkowej. IERiGŻ, Warszawa 1992.
14. Iwanek M.: Analiza instytucji własności przedsiębiorstw. Wydział Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1996.
15. Osuch D.: Efektywność ekonomiczna zrestrukturyzowanych przedsiębiorstw rolnych powstałych w oparciu o majątek Skarbu Państwa (wstępne wyniki badań). IERiGŻ, Warszawa 1998.
16. Przegląd polityki rolnej: Polska, OECD, Paryż 1995.
17. Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 10 lat doświadczeń. Wydawnictwo SGGW, AWRSP, Warszawa 2002.
18. Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 20 lat doświadczeń i perspektywy (red. nauk. H. Runowski). Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2013.
19. Reformy strukturalne PGR. Aneks 7 do raportu Strategia rolna dla Polski. Warszawa 1991.
20. Runowski H.: Istota i cele przekształceń własnościowych w PGR [w:] Cele i metody przekształceń własnościowych państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 1991.

21. Strategia rolna dla Polski. Raport wspólny grupy zadaniowej Polski (EWG) Banku Światowego. Aneks 6: Spółdzielnie rolnicze. Warszawa, 27 lipca 1990.
22. Runowski H., Ziętara W.: Stan dotychczasowy i rekomendacje na przyszłość w procesie przekształceń własnościowych [w:] Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 10 lat doświadczeń. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2002.
23. Wilkin J.: Państwowe gospodarstwa rolne – teraz i w przyszłości [w:] Własność państwowa w rolnictwie – przekształcenia, problemy, perspektywy. Akademia Rolniczo-Techniczna w Olsztynie, Olsztyn 1994.
24. Wiśniewski L., Kaprzyk Z., Krawczyk I.: Efektywność gospodarowania w państwowych gospodarstwach rolnych [w:] Efektywność gospodarowania w rolnictwie. IERiGŻ, Warszawa 1991.
25. Woś A.: Kierunki i czynniki rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej. IERiGŻ, Warszawa 1991.
26. Woś A.: Polityka rolna w warunkach liberalizacji rynku (1990-1991). IERiGŻ, Warszawa 1991.

Materiały statystyczne:

1. Budynki, budowle, infrastruktura techniczna. PSR 1996. GUS, Warszawa 1997.
2. Ciągniki, maszyny rolnicze i inne środki transportowe. GUS, Warszawa 1997.
3. Państwowe gospodarstwa rolne w latach 1986-1991. GUS, Warszawa 1991.
4. Przemiany agrarne. PSR 1996. GUS, Warszawa 1997.
5. Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1993. GUS, Warszawa 1994.
6. Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998. GUS, Warszawa 1999.
7. Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986-1990. GUS, Warszawa 1992.
8. Rolnicze spółdzielnie produkcyjne w Polsce Ludowej. PWRiL, Warszawa 1988.
9. Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych. PSR 1996. GUS, Warszawa 1998.
10. Użytkowanie i jakość gruntów. PSR 1996. GUS, Warszawa 1997.
11. Wyposażenie gospodarstw rolnych w środki techniczne a cele i kierunki produkcji gospodarstw rolnych. PSR 1996. GUS, Warszawa 1998.
12. Zwierzęta gospodarskie. PSR 1996. GUS, Warszawa 1997.

WŁODZIMIERZ DZUN

Institute of Rural and Agricultural Development
of the Polish Academy of Sciences
Warszawa

THE TRANSFORMATION PROCESS OF FARMS OPERATED BY LEGAL PERSONS BETWEEN 1990 AND 1996

Summary

The article analyses the changes in the sector of farms operated by legal persons between 1990 and 1996, i.e. in a period that marked the most fundamental systemic changes. The adoption and implementation of the idea of accelerating the transformation of ownership relationships in agriculture, aimed at reducing public as well as collective private ownership and instead extending and enhancing private ownership by natural persons, resulted in liquidating the production sector of State agricultural enterprises and weakening agricultural cooperatives. At the same time, the process removed the territorial barriers to the development of farms run by natural persons, which made it possible to establish farms operated by private legal persons in legal and organisational forms other than cooperatives. As a result, a very dynamic transformation process began, not only in the ownership structure of farms, but also in organisational, legal, territorial and economic structure.

The paper presents changes in the entire sector of farms operated by legal persons, considering the different legal and organisational forms as well as area, and the changes in the share of those farms in the use of agricultural land, labour resources, capital resources, and in agricultural production. The paper also presents changes in the efficiency of agricultural production in farms of that sector against farms operated by natural persons.